

природних форм кісток тварин. Інколи ці форми трохи підпрацьовувались. Подібні предмети використовувались в операціях, які були критерієм відбору відповідних форм. До таких зняряд можна віднести лошила із ребер або шила із трубчастих кісток з епіфізом замість руків'я. При обробці широко застосовується найбільш поширена в пізньому палеоліті операція — скобління.

Раціональне використання матеріалу виявляється у всьому: предмети ломаються, але не викидаються, а переоформлюються. Такі деякі лошила, така раціональність технології виготовлення шил з прагненням отримати із однієї гомілкової кістки зайця зразу два шила з використанням обох епіфізів, така технологія виготовлення предметів з отворами, які прокручуються або прорізуються на основі значно більшої величини. Така ж і технологія гравірування, коли майстер ретельно попередньо вирівнює поверхню на абразиві. Раціональність використання матеріалу, ефективність обробки, а також універсальність використання виробів притаманні і іншим пізньопалеолітичним господарчим одиницям. Тому техніко-морфологічний аналіз слідів обробки і слідів використання важливий не стільки для культурної ідентифікації комплексів, скільки для їх господарсько-технічної характеристики.

А. К. Филиппов

Обработка и использование костяных предметов на позднепалеолитическом поселении Межиричи

Резюме

На стоянке Межиричи (Украинская ССР) наблюдаются следующие способы и приемы обработки костяного материала. Расчленение: 1) расщепление бивня, у которого имеется первичная сеть продольных трещин рассыхания; 2) поперечное надрезание бивня и других костей; 3) продольное надрезание; 4) поперечное надрубание. На материалах стоянки прослеживается использование естественных форм костей животных.

В изготовлении изделий наблюдается рациональный подход в использовании тех или иных операций в определенной последовательности, что выражалось в стадиях обработки. На стоянке отмечается рациональность использования костяного материала: предметы ломаются, но не выбрасываются, а переоформляются.

В технологии гравирования обращает на себя внимание предварительная подготовка поверхности в виде тщательного выравнивания и заглаживания. Гравирование производилось процарапыванием, скоблением острием или более совершенным специфическим резанием. Характер проскабливания указывает на стремление к точности и прямоте. Инструментами для нанесения линий могли служить рецезвидносрединные орудия и другие «острия» с прочными режущими кромками.

Реконструкция технологии на тех или иных позднепалеолитических стоянках чрезвычайно важна для анализа хозяйственно-бытовых комплексов и выяснения уровня развития техники каменного века. Материал с поселения Межирич свидетельствует о большом разнообразии приемов и способов обработки кости, о сложности технологических задач и решений их простейшими техническими средствами.

Г. Т. КОВПАНЕНКО, Л. А. ЧЕРНИХ

Поховання катакомбної культури на Південному Бузі

Довгий час дослідники обмежували територію поширення пам'яток катакомбної культури на південному заході долиною нижньої течії р. Дніпро, хоч окремі катакомбні поховання відомі ще на початку століття набагато південніше визначених меж¹. У результаті розкопок

¹ *Пидопличко И. Г.* Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — Киев, 1969; *Пидопличко И. Г.* Межиричские жилища из костей мамонта. — Киев, 1976.

² *Пидопличко И. Г.* Позднепалеолитические жилища..., с. 127; *Пидопличко И. Г.* Межиричские жилища..., с. 194, рис. 817.

останніх десятиліть в курганах Північно-Західного Причорномор'я виявили багато поховань катакомбної епохи, а поблизу м. Миколаєва навіть сліди поселення². Це змінило уявлення про територію поширення пам'яток катакомбної культурно-історичної області і змусило дослідників по-новому підійти до розв'язання питання походження і розвитку цієї культури. Останнім часом у працях дослідників намітилась тенденція до розчленування катакомбних поховальних пам'яток Північного Причорномор'я на два культурно-хронологічних горизонти з врахуванням специфіки розвитку кожного з окремих регіонів. Але критерії такого розподілу не завжди співпадають у різних дослідників, особливо в оцінці раннього хронологічного горизонту. Відносно другого хронологічного горизонту катакомбних поховальних пам'яток, який називають «розвинутим і пізнім» етапом, існує більш виразна єдність думок — відзначаються такі загальні риси поховального обряду, як встановлення єдиного типу поховальних споруд у вигляді катакомби з округлою вхідною ямою і овальною поховальною камерою, переважання у позі похованих витягнутого положення на спині, більша різноманітність у типах керамічного посуду, яке відображає характерну для цього етапу неоднорідність розвитку матеріальної культури кожного з регіонів³. На території Північно-Західного Причорномор'я пам'ятки раннього етапу, для яких характерна близькість рис поховального обряду з похованням донецького типу, нечисленні. Основну масу становлять поховання другого хронологічного етапу, специфіка яких на території степового Побужжя і Поінгулля дала можливість виділити їх в інгульську культуру⁴.

Розкопками Південно-Бузької експедиції АН УРСР у 1969—1972, 1974, 1976 рр. на степовому правобережжі р. Південний Буг поблизу сіл Ковалівка, Новокур'ївка, Корчине Миколаївського р-ну та Покрівка Веселинівського р-ну Миколаївської обл. дослідили 46 катакомбних поховань, впущених в краї насипів 17 курганів⁵. Ці поховання обмежують з південного заходу ареал пам'яток, включених в інгульську культуру. У даній статті подано сумарну характеристику поховального обряду південно-бузьких катакомбних поховань, а також спробу визначити їх місце серед пам'яток катакомбної культурно-історичної області.

Кількість катакомбних поховань у кожному з досліджених курганів Південного Бугу різна — від одного-двох до дев'яти. Чіткої системи у розміщенні поховань у насипах не простежується. Так, у 14 курганах з одним—трьох похованнями більшість з них знаходилась на північний схід, схід, південний схід і південь від центру кургану, тобто у межах 30—180° кола насипу, а два поховання — на захід і північний захід від центру насипу (гр. 1, к. 4, п. 17; гр. 2, к. 8, п. 7). Лише у трьох курганах (№ 1, гр. 1, 2, 4, 6, 8) з п'ятьма—дев'ятьма похованнями вони розміщувались по колу навколо центру насипу. Більшість поховань впущено на незначну глибину, що значно утруднює дослідження поховальних конструкцій. Як правило, нижня частина поховальної камери знаходилась у верхніх шарах материкового суглинку, а склепіння і вхідна яма — у насипі, таким чином, у більшості випадків простежувались лише контури дна поховальних камер, переважно овальної форми, і частина склепіння — на 0,2—0,5 м (19 поховань). Шість поховань були повністю споруджені у насипі, і їх поховальні споруди простежити не вдалось. Поховальні конструкції 21 поховання простежені більш-менш повністю. Вони являли собою катакомби з округлими, у двох випадках — овальними у плані вхідними ямами і овальними поховальними камерами. Єдність найважливіших ознак поховального обряду для південно-бузьких поховань, а також зафіксовані окремі деталі дають можливість припустити аналогічний тип поховальних конструкцій і для тих поховань, де вони не простежувались.

Вхідні ями розміщувались під прямим кутом до довгої осі поховальних камер і з'єднувались з ними двома способами: вхідна яма частково нависала над камерою або ж знаходилась від камери на деякій

відстані і поєднувалась з нею через короткий лаз довжиною від 0,2 до 0,5 м. Серед конструктивних особливостей у будові вхідних ям слід відзначити наявність сходинок на дві (гр. 1, к. 4, п. 17; гр. 6, к. 2, п. 25) і невеликих порогів перед входом (гр. 4, к. 1, п. 20, 21, 24; гр. 7, к. 4, п. 17; Новоюр'ївка, к. 1, п. 12). Вхідний отвір, як правило, був заповнений ґрунтом, однорідним з заповненням вхідної ями і поховальної камери; а у похованнях 25, 30, 32 (гр. 6, к. 2) вхід закривали брили вапняку, у похованні 12 (гр. 7, к. 4) — каміння.

Поховальні камери направлені в бік центру насипу, дно їх, як правило, нижче дна вхідної ями на 0,1—0,7 м. Склепіння камер у більшості випадків зруйноване, але там, де воно частково збереглося, його форму можна реконструювати як півсферичну.

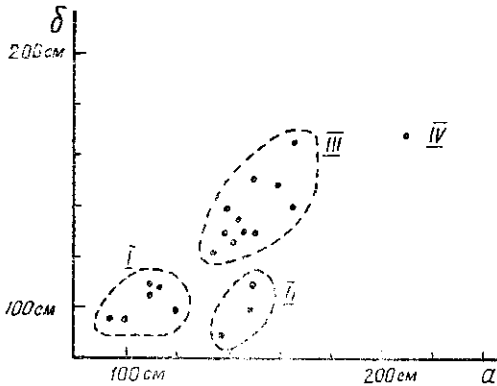

Рис. 1. Графік групування вхідних ям за розміром:

а — ширина, б — довжина.

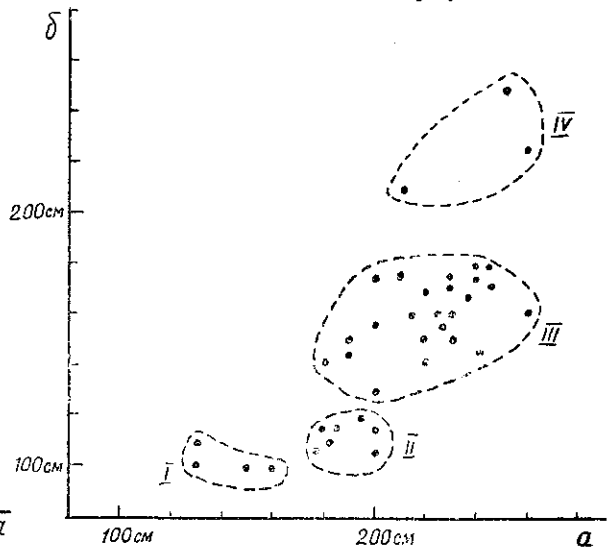

Рис. 2. Графік групування поховальних камер за розміром:

а — ширина, б — довжина.

Отже, катакомби Південного Бугу, незважаючи на деякі відмінності в деталях конструкції, відносяться до того типу поховальних споруд, який характерний для другого хронологічного етапу катакомбної культурно-історичної області і являють собою широке розповсюджене явище на територіях Північно-Західного Причорномор'я, Криму, Приазов'я.

При наявності певного стандарту в пропорціях форм катакомбні поховальні споруди Південного Бугу різні за розміром: так, розмір вхідних ям коливається від 1 м × 1 м до 2,1 м × 1,7 м, а поховальних камер — від 1,3 м × 1 м до 2,6 м × 2,6 м. Побудова графіків групування розмірів вхідних ям (рис. 1) і поховальних камер (рис. 2) дала можливість розділити ті й інші на чотири інтервальні групи. Табл. 1 і 2 показують, що зв'язок між розміром вхідних ям і поховальних камер не сталий, а іноді поховання з великими розмірами поховальної камери мають вхідну яму незначних розмірів (гр. 4, к. 1, п. 24; гр. 6, к. 2, п. 30; гр. 7, к. 4, п. 12; гр. 8, к. 1, п. 12; Покровка, к. 3, п. 7), і навпаки, поховання з невеликими поховальними камерами мають більші вхідні ями (гр. 6, к. 1, п. 4; гр. 7, к. 4, п. 17), але при цьому простежується певна тенденція зв'язку між розміром вхідних ям і камер. Розмір більшості поховальних споруд відноситься до третьої інтервальної групи, тобто розмір вхідних ям в межах довжини від 1,4 м до 1,65 м, ширини — від 1,2 м до 1,65 м, розмір поховальних камер в межах від 1,8 м до 2,7 м, довжини — від 1,25 м до 1,8 м. Власне, ці розміри відображають простір, необхідний для поховання дорослого індивіда у витягнутому положенні.

Більшість катакомб Південного Бугу — це поодинокі поховання (36). Шість мали два небіжчики, п'ять з них (гр. 2, к. 8, п. 7; гр. 5,

Таблиця 1. Групування поховань за розмірами поховальних споруд *

Номер поховання	Вхідні ями				Поховальні камери			
	1 д. 100—120 ш. 100—120	2 д. 140—145 ш. 90—160	3 д. 140—165 ш. 120—165	4 д. 210—170 ш. 140—180	I д. 130—160 ш. 100—110	II д. 175—270 ш. 105—115	III д. 180—270 ш. 125—180	IV д. 210—260 ш. 200—220
НЮ.1.9**					*			
4.1.19					*			
6.4.56					*			
8.1.5	*				*			
7.4.17			*			*		
5.3.3.						*		
5.3.4						*		
8.1.18						*		
6.1.4.			*			*		
4.1.20	*		*			*		
6.2.4	*					*		
3.1.15							*	
П3.7	*						*	
7.5.11							*	
1.4.15							*	
НЮ.1.12			*				*	
5.1.4							*	
6.2.31			*				*	
8.1.14							*	
4.1.24			*				*	
4.1.23							*	
5.1.3							*	
6.4.15							*	
К.1.4							*	
2.6.13							*	
6.2.33			*				*	
6.2.32							*	
6.2.26		*					*	
6.1.9							*	
4.1.21			*				*	
8.1.8			*				*	
7.4.12	*		*				*	
7.4.25			*				*	
1.4.17		*					*	
8.1.12	*						*	
2.8.7							*	
7.3.5			*				*	
6.2.25			*	*				*
8.1.15			*					*
6.2.30	*							*

* д. — довжина; ш. — ширина.

** Перший знак (цифра чи буква) — вказує номер курганної групи, другий — кургану, третій — поховання.

к. 2, п. 19а; гр. 7, к. 3, п. 5; гр. 7, к. 4, п. 25; гр. 8, к. 1, п. 14) — парні, одночасові поховання, а у п. 14—15, гр. 3, к. 1, очевидно, мало місце підзахоронення, в результаті чого рештки кістяка першого похованого і його інвентар були зміщені і знаходились у заповненні камери. Аналогічні випадки у великій кількості відомі у катакомбних похованнях Кримського Присивашся, а також відзначені і в Приінгуллі⁶. Два поховання мали три кістяки (п. 25, гр. 6, к. 2) і вмщували два різночасових поховання, які здійснені через дві вхідні ями — спочатку жінки з немовлятами, потім чоловіки похилого віку. Можливо, різночасови-

Т а б л и ц я 2. Розподіл поховань за розмірами поховальних споруд

Розмір вхідної ями	Розмір камер			
	I	II	III	IV
4				6.2.25
3		7.4.17	Новоюр'ївка, 1.12	6.2.25
		6.1.4	6.2.31	8.1.15
		4.1.24		
		6.2.33		
		4.1.21		
		8.1.8		
		7.4.25		
		7.3.5		
2			6.2.26	
			1.4.17	
1	8.1.5	4.1.20	Покрівка, 3.7	6.2.30
		6.2.4	7.4.12	
			8.1.12	

ми були захоронення в п. 5, гр. 8, к. 1, оскільки не всі кістки двох скелетів, притиснутих до стінки, протилежної входу, були на місці.

У положенні небіжчиків зафіксовані такі пози. 1. Витягнутий на спині (найчисленніша група поховань — 26). Руки у більшості випадків витягнуті вздовж тулуба, зрідка одна або обидві зігнуті у лікті з кистями на тазових кістках. 2. На правому боці, ноги слабо зігнуті в колінному і тазостегновому суглобах, права рука витягнута, ліва зігнута у лікті, кисті в області тазу (8 поховань). 3. На спині з зігнутими в колінах і поставленими догори ногами (5 поховань). Ноги або лежали по один бік від тулуба, або розпались ромбом, руки витягнуті.

У двох похованнях (гр. 7, к. 4, п. 25 і гр. 8, к. 1, п. 14) трапились розчленовані скелети, причому у першому випадку такий скелет лежав поряд з витягнутим. У п. 15, гр. 6, к. 4 скелет лежав на лівому боці, ноги зігнуті під прямим кутом, кістки грудної клітини і рук перемішані, кисті і ступні відсутні. В п. 25, гр. 6, к. 2 положення другого небіжчика-чоловіка є незвичайним для катакомбних поховань — на спині з сильно зігнутими ногами, п'ятки піджаті до тазу, руки зігнуті у ліктях, кисті спрямовані до плечей. Подібне положення рук у похованих лише з деякими відмінностями зафіксоване у двох пізньокатакомбних захороненнях з розкопок Запорізької експедиції⁷.

Орієнтація похованих різна і залежить насамперед від розміщення могили у кургані, тобто небіжчики, як правило, лежали у камері головою наліво від входу.

Поховальний інвентар виявлено у 35 похованнях, більшість якого становить ліпний посуд. Всього трапилось 43 посудини — 36 цілих і 7 фрагментованих. У 23 похованнях виявлено по одній посудині, у 7 — по дві, у 2 — по 3 посудини. З технологічного боку кераміка досить одноманітна, посудини виготовлені вручну, тісто з домішками піску, на зовнішній і внутрішній поверхнях добре помітні розчоси, хоча на зовнішній поверхні орнаментованих посудин вони звичайно заглажені. Посудини жовтого, чорного, коричневого кольору. Кераміч-

ний комплекс виявляє, з одного боку, велику різноманітність форм посуду, з другого — намічається стабільність техніки, у їх орнаментативній перевагають мотиви паралельних рядів глибоко прокреслених ліній, які займають або верхню частину, або всю поверхню посудин, проміжки між якими заповнені косими насічками, ямками, хрестиками. Прокреслені лінії утворюють трикутники, хрестоподібні і Х-видні фігури, ови та хвилясті лінії. За формою всю кераміку можна розділити на вісім груп (рис. 3).

1. Горщики з трохи відігнутими назовні або потовщеними вінцями, «комірцем», короткою S-видною шийкою, високими плічками, тулубом, який звужується до неширокого плоского дна. Більшість з них не орнаментовано, внутрішня і зовнішня поверхні покриті розчосами. Три посудини оздоблені в основі шийки і на плічках прокресленими лініями. Це найчисленніша група посудин (11 цілих і 2 фрагментованих), які виявлено у похованнях з різним положенням скелетів. Подібний тип посудин широко представлений у катакомбних похованнях Нижнього Подніпров'я, Північно-Кримського Присивашся, Приазов'я, Нижнього Подоння.

2. Горщики з прямою короткою шийкою, покатыми плічками, широким плоским дном. У цій групі виділені два типи: А — дві посудини, орнаментовані в основі шийки прокресленими горизонтальними лініями, на плічках — трикутниками, направленими вершинами вниз, одна — неорнаментована, внутрішня і зовнішня поверхні покриті розчосами.

Тип Б — невеликі посудини, одна з них у верхній частині тулуба і у придонній частині оздоблена відбитками штампу — «личинками», два — неорнаментовані, внутрішня і зовнішня поверхні покриті розчосами. Посудини типу А характерні для поховання розвинутого і пізнього етапів і поширені на територіях Подунав'я, Поінгулля, Північного Криму і Нижнього Подніпров'я; посудини типу Б трапляються рідше, особливо посудина з поховання № 26 (гр. 6, к. 2), яка знаходить аналогії у катакомбних комплексах, а техніка орнаментативної — у кераміці з поселення Бабіне III⁸. У південнобузьких похованнях посудини цієї групи трапились з положенням скелетів «втягнуто» і «слабоскорчено на правому боці».

3. Два плоскодонних горщики з ребром у верхній третині корпусу. Один з них орнаментовано в основі шийки вертикальними відбитками шнура (гр. 6, к. 4, п. 5 — положення скелету порушене), другий орнаментований у верхній третині чотирма горизонтальними рядами відбитків тесьми, а на корпусі овами, виконаними у тій же техніці (гр. 7, к. 6, п. 11), положення скелету слабоскорчене з розворотом на правий бік. Аналогічно орнаментована посудина відома з Вільногрушевки (к. 4, п. 14)⁹. С. Н. Братченко відзначає для нижньодонських поховань появу ломаного профілю (з ребром) на пізньому бахмутському етапі¹⁰.

4. Приземкуваті широкогорлі посудини з трохи відігнутими назовні вінцями, округлим тулубом, широким плоским дном. Один з них орнаментовано на плічках насічками і на корпусі трикутними фігурами з прокреслених ліній, другий без орнаментативної, поверхня посудин покрита розчосами. Обидва трапились у похованнях з витягнутими скелетами. Аналогічної форми посудина виявлена у Північному Криму у похованні з витягнутим положенням скелету¹¹.

5. Горщики з високою прямою шийкою, плоско зрізаними вінцями, з різким переходом до кулястого тулуба, плоским, добре виділеним дном. Вони багато орнаментовані на всій площині поверхні у техніці прокреслення. Зовнішня поверхня підлощена. Всього чотири посудини трапились у похованнях з витягнутим положенням небіжчиків. Подібний посуд виявлено у похованнях розвинутого етапу катакомбної культури у Північному Криму, але дещо різняться технікою орнаментативної — шнурова, іншою формою дна.

6. Амфори — посудини з високою, як правило, прямою шийкою, кулястим тулубом, плоским добре виділеним дном. На плічках, у місці

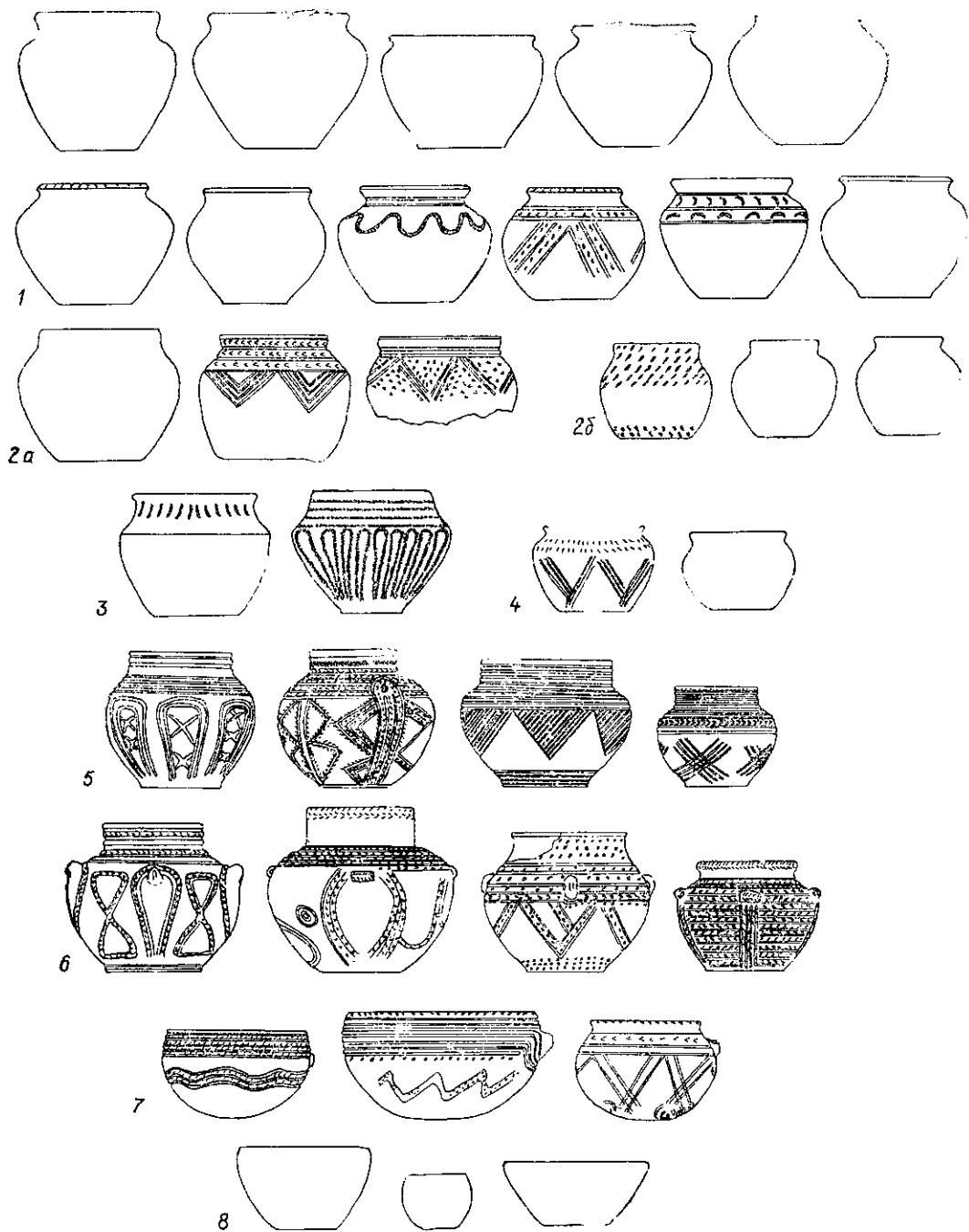

Рис. 3. Сумарна характеристика катакомбних поховань Південного Бугу.

найбільшого розширення тулуба — по чотири наліпних псевдоручки з горизонтальними або вертикальними отворами. Наліпи, як правило, підкреслені орнаментом. Посудини багато орнаментовані на всій поверхні у прокресленій техніці. Зовнішня поверхня підлощена. Вони трапились у похованнях з витягнутими і слабоскорченими скелетами. Поодинокі знахідки амфор відомі у пам'ятках Приазов'я, Нижнього Подніпров'я, але з відмінним стилем орнаменту. Амфори, аналогічні південнобузьким, характерні для інгульських поховань.

... посудини з вивуленим гүтубом, ледве потовщеним дном, злегка загнутим досередини верхнім краєм, під яким з одного боку розмішена пара псевдоручок з отворами. Вони багато орнаментовані у прокресленій техніці. Зовнішня поверхня підлощена. Траплялись вони у похованнях з витягнутим і слабоскорченим положенням скелетів. Аналогічні чаші відомі у похованнях Північного Криму, Нижнього Подніпров'я, Поінгулля.

8. Миски — посудини відкритого типу з плоским дном, конічними стінками, трохи загнутим досередини верхнім краєм — 2 екз. Одна посудина — мініатюрна чашечка з заокругленими у профілі стінками. Посудини неорнаментовані. Поверхня покрита розчосами. Виявлено у похованнях з витягнутими і слабоскорченими скелетами. Подібний тип посудин трапляється на всій території поширення пам'яток катакомбної культури у похованнях раннього і пізнього етапів, а також на поселеннях типу Бабіне III¹².

Різноманітність форм посудин і поява у техніці орнаmentaції прокреслених ліній — найважливіші ознаки, характерні для катакомбних пам'яток другого хронологічного етапу. Існує думка, що вони виражають загальну тенденцію розвитку катакомбної кераміки на величезній території¹³. Специфіка південнобузького керамічного комплексу, очевидно, саме в переважанні у техніці орнаmentaції посудин глибоких прокреслених ліній, що утворюють різні композиції по всій, як правило, поверхні посуду, а також у наявності форм посудин, об'єднаних у групи 5, 6, 7, для яких характерний цей стиль орнаmentaції. При характеристиці поховань інгульської культури О. Г. Шапошникова підкреслила, що дані типи посуду становлять специфіку інгульських пам'яток¹⁴. Порівняльний аналіз кераміки з катакомбних поховань різних територіальних груп, проведений С. Ж. Пустоваловим, підтвердив цю точку зору у відношенні одного з видів кераміки так званих чаш інгульського типу, при цьому південнобузька кераміка розглядалась у комплексі з інгульською¹⁵.

Крім кераміки в 11 похованнях трапились і інші категорії інвентаря, зокрема знаряддя праці, зброя, амулети, прикраси, культові речі. Інвентар нечисленний, в основному представлений одним-двома предметами, що є характерним для катакомбних поховань Північного Причорномор'я. Найчастіше трапились стулки черепашок (гр. 2, к. 6, п. 13; гр. 6, к. 1, п. 4; гр. 6, к. 1, п. 10; гр. 8, к. 1, п. 15), кремневі відщепи (гр. 3, к. 1, п. 14, 15; гр. 6, к. 4, п. 5; гр. 8, к. 1, п. 15), чотири вапнякових циліндричної форми розтиральники (гр. 6, к. 2, п. 4; гр. 6, к. 2, п. 25), плоский овальної форми камінь, очевидно, розтиральник або товкач (гр. 6, к. 1, п. 10), галька, ікла і зуби тварини (гр. 6, к. 2, п. 8).

До предметів, які не знайшли аналогії у комплексах катакомбних поховань, відносяться три бронзові маленькі підкулясті бляшки з отворами біля краю, що, можливо, були прикрасою головного убору, трапились поблизу виска скелету (гр. 5, к. 1, п. 4); глиняний предмет у вигляді колеса із наскрізним отвором у центрі і жолобком посередині ободу, края якого орнаментовані нігтьсвими вдавленнями, функціональне призначення його невідоме (грузило, пряслице?) (гр. 2, к. 6, п. 13).

Привертає увагу п. 15, гр. 8, к. 1 кількісним і якісним складом інвентаря: керамічна посудина, бронзовий дволезовий черешковий ніж, бронзове чотиригранне у розрізі шило, кам'яна полірована сокира-мотот з коротким вигнутим у профілі обушком і розширеним лезом, гранітний курант, 13 крем'яних вістер стріл з виїмкою в основі, крем'яні відщепи, піщаникові бруски, так звані випрямовувачі древків стріл, знаряддя з кістки у вигляді невеликої лопаточки, камінь овальної форми, стулки черепашок, зафіксовано також єдиний серед південнобузьких поховань випадок крейдяної підсіпки і рослинної підстилки на дні камери. Крім того, дане поховання виділялось серед інших великим розміром поховальної споруди і значною глибиною.

Приймаючи до уваги критерій трудових витрат при визначенні соціального статусу похованого, методологічно обґрунтований і який широко використовується в археології¹⁶, ми можемо зробити висновок, що дане поховання належить індивіду, який займав високе становище у суспільстві, можливо вождю. Свідченням цього є не лише велика кількість поховального інвентаря, а й наявність бронзових ножа і шила — речей, досить незвичайних для катакомбних поховань Північного Причорномор'я, а для південнобузьких — єдиних; парадної сокири-молота, яка є, на думку багатьох дослідників, символом влади¹⁷. Однак остаточна інтерпретація даного комплексу неможлива без порівняння його з подібними похованнями з інших територій, аналізу інвентаря і визначення функціонального призначення кожного з предметів комплексу.

У п'яти похованнях трапились кістки тварин, покладені як напутня їжа (гр. 4, к. 1, п. 23; гр. 6, к. 1, п. 4; гр. 11, к. 6, п. 13; гр. 3, к. 1, п. 14—15; гр. 6, к. 1, п. 4). В п. 12 (Новоюр'ївка, к. 1) поблизу входу у камеру лежав ріг бика.

У двох похованнях зафіксовані сліди вогню (гр. 3, к. 1, п. 14—15; гр. 6, к. 2, п. 32) у вигляді вугликів та обпалених кісток похованого, що може свідчити про культ вогню, наявність якого у катакомбних племен вже відзначали дослідники¹⁸.

У 30 похованнях трапилась вохра у вигляді плям на дні камери, на кістках скелету та на інвентарі у вигляді порошку або грудочок. Вона могла покривати дно камери повністю або лише частину, нею міг бути пофарбований весь скелет або лише його частина — череп, кисті, ступні. Очевидно, фарбування вохрою відіграло значну роль у поховальному культі і у кожному окремому випадку мало якесь особливе символічне значення.

Групування поховань за ознакою «поза похованого» дало можливість виявити тенденції зв'язку цієї ознаки з іншими рисами поховального обряду і виділити три групи поховань (табл. 3).

Перша група найчисленніша — 26 поховань, характеризується витягнутим положенням похованих, майже рівномірним розміщенням поховань в усіх секторах кургану, великими розмірами поховальних споруд (крім гр. 4, к. 1, п. 19; гр. 5, к. 3, п. 3 — очевидно, поховання підлітків; гр. 5, к. 3, п. 3). Тут трапилась більшість посуду, що подає майже усі виділені групи, крім третьої, а також більшість інших категорій інвентаря.

Друга група — 8 поховань. Положення скелетів — слабоскорчене на правому боці з розворотом на спину. Вони розташовувались у межах 45—225° курганного кола. Розмір поховальних споруд в основному великий (III і IV інтервальні групи поховальних камер, але у чотирьох випадках — малі вхідні ями — I інтервальна група). Трапляється та ж кераміка, що і у першій групі, крім посудин IV і V груп. Інші категорії інвентаря представлені двома вапняковими розтиральниками (п. 25, к. 2, гр. 6).

Третя група поховань з положенням скелетів на спині та зігнутими в колінах ногами — п'ять поховань, чотири з яких розташовувались у північно-східному і східному секторах курганів, одне (гр. 8, к. 1, п. 5) — у південно-західному. Поховальні споруди невеликих розмірів — I інтервальна група розмірів вхідних ям (в одному випадку III інтервальна група), I та II інтервальні групи поховальних камер. Інвентар представлений посудиною групи I; двома разтиральниками з вапняку і стулками черепашок (гр. 6, к. 1, п. 5; гр. 6, к. 2, п. 4). Як зазначалось вище, для всіх південнобузьких поховань характерний єдиний тип поховальної споруди у вигляді неглибоких катакомб з округлими вхідними ямами і овальними поховальними камерами.

Відсутність випадків прямої стратиграфії у південнобузьких курганах не дає підстав говорити про відносну послідовність цих груп поховань, тому пояснення відмінностей у позах скелетів і пов'язаних з ни-

Таблиця 3. Катакомбні поховання Південного Бугу*

№ п/п	Кількість похованих	Поза похованих	Положення рук	Номер курганої групи кургану, поховання	Розміщення поховань в секторі кургану									
					П	Сх	Пд Сх	Пд	Пд З	З	Пн З	Пн		
1	Один	Витягнуто на спині	Витягнуті вздовж тулуба	4.1.19		*								
2				5.3.3		*								
3				5.3.4		*								
4				6.1.10				*						
5				6.2.33									*	
6				6.2.31										*
7				1.4.15					*					
8				1.4.17										*
9				Н.Ю.1.12						*				
10				4.1.21					*					
11				6.2.30						*				
12				6.1.9						*				
13				8.1.15										*
14				4.1.21									*	
15				6.2.26					*					
16				5.1.4					*					
17				Один		Один чи обидві зігнуті з кистю на тазі	2.6.13		*					
18	К.1.4		*											
19	3.1.14—15		*											
20	5.1.3								*					
21	6.2.19a		*											
22	2.8.7											*		
23	7.3.5												*	
24	7.4.25		*											
25	6.2.32								*					
26	Всього						26	4	5	3	6		1	3
27	Один	З розворотом на правий бік, ноги слабозігнуті в колінних та тазостегневих суглобах	Права витягнута ліва зігнута в лікті, кість її в області тазу	7.4.12		*								
28				8.1.8			*							
29				7.5.11			*							
30				8.1.12					*					
31				8.1.18					*					
32				8.1.20		*								
33				11.3.7		*								
34	Три	На спині з зігнутими в колінах ногами	Витягнуті вздовж тулуба	6.2.25				*						
35	Всього			8	3	—	3	—	2	—	—	—		
36	Один			Н.Ю.1.9		*								
37	6.1.4				*									
38	Три			2.1.20		*								
39	Всього			6.2.4		*								
40	Два			8.1.5				*						
41	Всього			5	1	3	—	—	1	—	—			
42	Два			8.1.14		*								
43	Один			Розчленовані										
44	Частково розчленовані													
45	н/в	н/в					*							
46	Один	н/в						*						
47	„	н/в	н/в					*						
48	„	н/в	н/в				*							
49	„	н/в	н/в				*							
50	Один?	н/в	н/в				*							
51	Інші поховання			7	2	1	—	2	1	1	—	—		
52	Всього			46	10	9	6	8	4	2	3	3		

* н.в. — не визначено; окр. — округла; ов. — овальна.

Форма вхідної ями	Форма поховальної камери	Конструктивні деталі в обладнанні поховальної споруди					Розмір вхідної ями (інтервальні групи)			
		Спосіб поєднання вхідної ями з камерою		наявність сходинок	наявність порога	наявність застони	1	2	3	4
		лаз	без лаза							
н/в	ов.									
”	”									
”	”									
”	п/в									
окр.	ов.	*							*	
”	”	*							*	
н/в	”									
овал	”		*	*				*		
окр.	”	*				*			*	
”	”	*				*			*	
”	окр.		*				*	*		
н/в	ов.									
окр.	”	*		*					*	
”	”		*			*			*	
”	”		*					*		
п/в	”									
”	”									
”	”									
н/в	ов.									
”	н/в									
”	ов.									
окр.	”		*		*?				*	
”	”	*							*	
н/в	”					*	*			
окр.	ов.	6	5	2	4	2	1	2	8	—
”	”		*			*	*			
н/в	ов.								*	
окр.	”		*				*			
н/в	”									
н/в	н/в									
окр.	ов.		*				*			
ов.	окр.		*	*		*			*	*
н/в	ов.	1	4	1	—	2	3	—	2	1
окр.	ов.		*						*	
”	”	*					*			
”	”		*				*			
”	”		*				*			
”	”	1	3	—	—	—	3	—	1	—
н/в	ов.									
”	”									
”	н/в									
н/в	ов.									
н/в	н/в									
н/в	ов.								*	
окр.	ов.									
		—	—	—	—	—	—	—	1	—
		8	12	3	4	4	7	2	12	1

Номер курганної групи поховання	Розмір поховальної камери (інтервальні групи)				Безінвентарні поховання	Поховання з		
	I	II	III	IV		Кількість посудин у похованні		
						1	2	3
4.1.19	*					*		
5.3.3		*				*		
5.3.4		*				*		
6.1.10							*	
6.2.33					*			
6.2.31			*				*	
1.4.15			*			*		
1.4.17			*			*		
Н-Ю.1.12			*		*			
4.1.21			*		*			
6.2.30				*		*		
6.1.9			*				*	
8.1.15				*		*		
4.1.21			*		*			
6.2.26			*			*		
5.1.4.			*			*		
2.6.13			*				*	
К.1.4			*			*		
3.1.14—15			*					
5.1.3			*		*			
6.2.19a						*?		
2.8.7			*		*			
7.3.5			*					*
7.4.25			*			*		
6.2.32			*			*?		
26	1	2	18	2	6	12	5	1
7.4.12			*		*			
8.1.8			*		*			
7.5.11			*			*		
8.1.12			*				*	
8.1.18		*				*		
8.1.20						*		
11.3.7			*					*
6.2.25				*		*		
8	—	1	5	1	2	4	1	1
Н-Ю.1.9	*				*			
6.1.4		*						
2.1.20		*			*			
6.2.4		*				*		
8.1.5	*				*			
5	2	3	—	—	3	1	—	—
8.1.14			*			*		
6.4.14			*		*	*		
1.4.13			*			*		
4.1.23						*		
6.2.8	*						*	
6.4.5		*						
7.4.17								
7	1	1	3	—	1	4	1	—
46	4	7	26	3	12	21	7	2

ми інших ознак поховального обряду є досить затрудненим. Можливо також, що ці відмінності не хронологічного, а соціального плану.

Крім того, порівняно невелика кількість південнобузьких поховань не дає можливості простежити зв'язки ознак у тій чи іншій групі поховань, їх тенденцію. Так, у нашому випадку відомі лише п'ять поховань з положенням скелету на спині з зігнутими у коліна ногами і лише одна посудина трапилась у цій групі поховань. Однак з розкопок Інгульської експедиції на сусідній території відомі й інші типи посудин у похованнях з таким положенням скелетів, наприклад поховання з чашею з Баратівки¹⁹. Очевидно, в'яснення характеру описаних вище відмінностей справа майбутніх досліджень. У цілому ж всі південнобузькі поховання характеризуються комплексом ознак, які визначають другий культурно-хронологічний горизонт катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я, найбільш повно описаних при характеристиці інгульських поховань і поховань з Вільнянських курганів²⁰.

Південнобузькі поховання найбільш подібні інгульським, що проявляється крім перелічених вище ознак поховального обряду ще й у наявності таких специфічних форм посуду, як амфори і чаші з заглибленим прокресленим орнаментом, який покриває всю поверхню посудин.

Дата цієї культурно-хронологічної групи поховань визначається відповідно з північнокавказькими пам'ятками у межах ХІХ—ХVІІ ст. до н. е.²¹

Г. Т. КОВПАНЕНКО, Л. А. ЧЕРНЫХ

Погребения катакомбной культуры на Южном Буге

Резюме

В статье дается суммарная характеристика катакомбных погребений, исследованных Южно-Бугской экспедицией Института археологии АН УССР в 70-х годах в степном Правобережье Южного Буга (Николаевской обл.).

Курганы содержали от 1 до 9 погребений, впущенных в насыпи более раннего времени. Погребальные сооружения в тех случаях, когда их удалось проследить, представляли собой катакомбы с камерами, направленными к центру насыпи. Большинство могил содержало по одному захоронению, но есть и коллективные захоронения — одновременные и разновременные. В положении скелетов преобладает поза «вытянуто на спине», встречается поза на спине с подогнутыми ногами, а также на правом боку со слабоподогнутыми ногами. В двух случаях зафиксированы расчлененные погребения. Ориентировка погребеных разнообразна и зависит от расположения могил в секторе кургана.

Большинство погребений сопровождалось инвентарем. Преобладает лепная посуда, отличающаяся разнообразием форм. Орнаментация сосудов однотипна — основным мотивом являются параллельные ряды глубоко прочерченных линий, занимавшие верхнюю половину или всю поверхность сосуда, промежутки между которыми заполнены косыми насечками, ямками, крестиками. По форме сосудов выделено восемь групп. В незначительном количестве найдены орудия труда, оружие, украшения и другие вещи, а также кости животных.

В погребальном культе существенную роль играла охра. По типу погребальных сооружений, а также формам и орнаментации сосудов погребения можно отнести ко второму этапу катакомбной культуры ХІХ—ХVІІ вв. до н. э.

По размерам могилы и составу инвентаря выделяется погребение № 15 в кургане 1 (гр. 8), которое можно интерпретировать как могилу индивида высокого социального ранга.

¹ Добровольский А. В. Раскопки кургана в предместье Одессы, Слободка Романовка. — ЗООИД, 1915, т. 32, с. 123—145; Городцов В. А. Классификация погребений Одесского кургана. — Отчет Рос. ист. музея за 1915 г. М., 1917, с. 117—142.

² Шапошникова О. Г. Ингульская культура. — АИУ 1976—1977 гг. Ужгород, 1978, с. 6; Тоцев Г. Н. О памятниках катакомбного времени на территории Северо-Западного Причерноморья. — Там же, с. 43—44.

³ Телегин Д. Я., Братченко С. Н. Материалы раннего энеолита, погребения ямной и катакомбной культур. — В кн.: Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. Киев, 1977, с. 6—12; Братченко С. Н. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики). — Там же, с. 36; Евдокимов Г. Л. О культурно-хронологических различиях катакомбных памятников Нижнего Поднепровья, Приазовья и Крыма. — АИУ 1978—1979 гг. Днепропетровск, 1980, с. 48—50; Пустовалов С. Ж.

К методике хронологических исследований по данным погребального обряда катакомбной культуры. — Там же, с. 23—24.

⁴ Шапошникова О. Г. Ингульская культура..., с. 6—8.

⁵ Матеріали десяти поховань опубліковані в кн.: Кургани на Южном Буге. Киев, 1978; Інші — не опубліковані. Див.: Ковпаненко Г. Т. Отчет о работе Южнобугской экспедиции в 1974 г. — НА ИА АН УССР, № 1974/11; Ковпаненко Г. Т. Отчет о работе Южнобугской экспедиции в 1976 г. — НА ИА АН УССР, № 1976.

⁶ Корпусова В. Н., Бессонова С. С., Черных Л. А. и др. Отчет о работе Северокрымской экспедиции в 1978 г. — НА ИА АН УССР, № 1978/12. Висловлюємо подяку В. М. Корпусовій за наданий матеріал; Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы в бассейне р. Ингула. — В кн.: Древности Поингулья. Киев, 1977, с. 30.

⁷ Отрощенко В. В., Рассамхин Ю. Я., Пустовалов С. Ж. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1978 г. — НА ИА АН УССР, № 1978/3; Отрощенко В. В., Ковалев Н. В., Пустовалов С. Ж. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 г. — НА ИА АН УССР, № 1980/5. Висловлюємо подяку авторам звіту за це повідомлення.

⁸ Братченко С. Н. К вопросу о сложении бабинской культуры..., с. 30, рис. 5, 4.

⁹ Телегин Д. Я., Братченко С. Н., Смирнов С. В. Вильногрушевская курганная группа и курган на территории Запорожской опытной сельскохозяйственной станции. — В кн.: Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. Киев, 1977, с. 103—104, рис. 4.

¹⁰ Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — Киев, 1976, с. 63.

¹¹ Корпусова В. Н., Бессонова С. С., Черных Л. А. и др. Отчет..., табл. 48.

¹² Березанская С. С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. — СА, 1960, № 4, с. 26—41.

¹³ Братченко С. Н. К вопросу о сложении бабинской культуры..., с. 35—36.

¹⁴ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы..., с. 31—33; Шапошникова О. Г. Ингульская культура..., с. 6—8.

¹⁵ Пустовалов С. Ж. О классификации чаш катакомбной культуры. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. докл. Респ. конф. молодых ученых. Киев, 1981, с. 37—38.

¹⁶ Добролюбовский А. О. О реконструкции социальной структуры общества кочевников средневековья по данным погребального обряда. — В кн.: Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1978, с. 107—109; Алексин В. А. К вопросу о методике реконструкции социальной структуры по данным погребального обряда (по материалам древнеземледельческих культур). — В кн.: Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований: Материалы симпозиума семинара ЛОИА АН СССР. Л., 1975, с. 49—53; Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976, с. 159—176; Бунятыч Е. П. Рядовое население степной Скифии IV—III вв. до н. э. — Автореф. дис. канд. истор. наук. — Киев, 1981, с. 17.

¹⁷ Шарафутдинова И. М. Орнаментові сокири-молотки з катакомбних поховань на Ингулі. — Археологія, 1980, № 33, с. 60—70; Мерперт Н. Я. Ритуальные модели топоров из Эзеро. — В кн.: Памятники древнейшей истории Евразии. М., 1975, с. 163—172.

¹⁸ Шарафутдинова И. М. Орнаментовані сокири-молотки..., с. 69.

¹⁹ Там же, с. 61.

²⁰ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы..., с. 30—34; Телегин Д. Я., Братченко С. Н. Материалы раннего энеолита..., с. 6—10.

²¹ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы..., с. 34; Шапошникова О. Г. Ингульская культура..., с. 8; Евдокимов Г. Л. О культурно-хронологических различиях..., с. 49.

Т. М. ВИСОЦЬКА, І. І. ЛОБОДА

Могильник I ст. до н. е. — III ст. н. е. неподалік від с. Піщане в Криму

В останні роки в Криму досліджувалось кілька могильників перших віків нашої ери, які дали чимало цікавого матеріалу для вивчення історії півострова в цей період¹.

Протягом 11 років ведуться розкопки Усть-Альминського могильника, розташованого на одному з схилів тераси лівого берега р. Альми в 1,5 км від с. Піщане Бахчисарайського р-ну в Криму, поблизу найбільшого приморського пізньоскіфського городища тієї ж назви. Мо-